

Adatok a hortobágyi ehető vadnövények és más érdekesebb növényfelhasználások ismeretéhez

MOLNÁR ZSOLT

MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, H-2163 Vácrátót, Alkotmány u. 2-4.

E-mail: molnar.zsolt@okologia.mta.hu

Abstract: Use of wild plant species by herders was documented in the Hortobágy salt steppe. 77 species were used, 18 as a wild food plant (e.g. *Lepidium perfoliatum* and *L. ruderale*, *Atriplex tatarica*), 18 for medicinal purposes (the most important being the chamomile), 10 as a toy, some for binding or basket making, and 12 as a flower. *Gypsophila muralis* was used for hand washing, *Bolboschoenus maritimus*, *Phragmites australis*, *Amaranthus albus*, *Cichorium intybus*, *Amaranthus retroflexus*, *Ononis spinosa* for heating in the beehive oven. *Xanthium italicum* was used for felt making.

Keywords: medicinal plants, herder, steppe

Bevezető

2008-tól kutatjuk a hortobágyi pásztorok természetismeretét. Elsősorban a pásztoroknak a pusztáról, legelőről, annak növényzetéről, legeltethetőségéről való hagyományos ökológiai tudása érdekelt minket (vö. MOLNÁR 2012). Gyűjtéseink során azonban többször került szóba a vadon termő növényfajok múltbeli vagy jelenkori fogyasztása vagy más érdekes növényelhasználás. Az alábbiakban ezeket szedtük csokorba: a fogyasztott növények mellett a gyógynövényeket, játékhoz, kötözéshez, fonáshoz, meszelőnek, fűtéshez és dísznek használtakat. A fajok legelőfűként vagy takarmánynak való felhasználását lásd MOLNÁR és HOFFMANN (2012a,b) és MOLNÁR (2011). A gyűjtésünk nem lehetett teljességre törekvő, ezért adataink elsősorban néhány adalékkal járulnak hozzá a téma ismeretéhez (lásd még a korábbi gyűjtéseket: pl. ZOLTAI 1911, HERMAN 1914, ECSI 1914, 1935, TIKOS 1950-51).

Anyag és módszer

2008 óta összesen 112 terepnap során 288 hortobágyi, vadon termő növényfajról gyűjtöttünk adatokat (összesen 5149 egyedi adat, amikor növényfajt tudtunk kapcsolni egy népi névhez vagy egy fajról adott jellemzéshez). A Hortobágyot közvetlenül övező településeket jártuk be (Nádudvar, Balmazújváros, Tiszacsege, Nagyiván, Kunmadaras, Karcag, Püspökladány, valamint Hortobágy falu). Összesen 92 pásztortól gyűjtöttünk

adatokat (részletesen lásd MOLNÁR és HOFFMANN 2012a,b). Félig-struktúrált interjúkat készítettünk, majd terepi bejárások során azonosítottuk a fajokat. A szobai interjúkat diktafonnal rögzítettük. A szövegben dőlt betű jelzi az idézeteket, az egyes emberek gondolatait pontos vesszővel választottuk el.

Eredmények

Ehető vadnövények

Az országban általánosan fogyasztott vadnövények közül itt is többet rendszeresen fogyasztottak. Ilyen a mályva termése (*Malva neglecta*, *M. pusilla*) pogácsás; ebből lesz a papsajt; a gyepürózsa termése (*Rosa canina*) a csipkebogyó, a hamvas szeder (*Rubus caesius*), kökény (*Prunus spinosa*), mezei sóska (*Rumex acetosa*) savanyú, az akác virágja (*Robinia pseudacacia*) nagyon finom, tápszeres, fekete bodza (*Sambucus nigra*), ritkán a vadkörte (*Pyrus pyraster*) és a csattogó szamóca (*Fragaria viridis*) bokrokba vót (3-4 m átmérőjű foltokban), ettük. Még emlékeznek olyan fajokra, amelyeket jelenleg már nem fogyasztanak: a keserű édesgyökér (*Glycyrrhiza echinata*) ettük szántáskor; az édesgyökér csak a faluban volt, ez ördögódalbordagyökér, mogyorós lednek (*Lathyrus tuberosus*), gyerekkorukban rendszeresen ették a gumóját ősszel, mikor szántják kيفة, valamint a sulyom (*Trapa natans*) ettem nyersen; megsütni tepsibe, 20-30 percig, mikor lerúgja a termést, finom, kétszer ettem a 70-es években. A felemás és bűdös zsázsát (*Lepidium perfoliatum*, *L. ruderale*) szedték a cigányok, ették a szárát, gyökerit; a cigány eszi erőspaprika helyett zsiroskenyérhez, csípős a gyökere; gyökere hasonlít a tormához. TIKOS (1950, 1951) szerint korábban inségeledel volt a fehér libatop (*Chenopodium album*), erre már nem emlékeztek, bár sokszor rákérdeztünk. Egy ember viszont emlékezett arra, hogy a tatárlabodát (*Atriplex tatarica*) fogyasztotta: Oroszországban ettük, forró levesbe dobtuk, aki nem evett meg mindent, nem élte túl. Egy másik pásztor a lóromot (*Rumex* spp.) ette: Oroszországból azért jöttem haza, mer annak a levit ittam; tőtikének is használtuk. A vadon termő hagymák fogyasztásáról szintén nem hallottunk (*Allium vineale*, *A. scorodoprasum*).

Gyógynövények

A gyógynövények közül a legfontosabb az orvosi székfű (*Matricaria recutita*): gyógynövény; sokat eladott a szegény ember, ha jó telepre akadt; az a jó! Rendszeresen viszonyították a *Matricaria inodora* fajhoz, van, amiből gyógyszerert csinálnak, és van, ami gyom, de a virágja egy. Tanúlt nyelven kamilla, ez a patikai neve! A gyógynövények közül a legfontosabbak a pásztorok számára a farkasalma (*Aristolochia clematitis*), tyúktetűre használtuk; tyúktetűt irtottuk; bolhairtó; bolhát kiirtja; bolhát űzni ágyban; lábra, sebre; égésre, embernek; mindig szedni kellett egy kis csokrot; ló lábára. A másik kiemelt gyógynövény a lórom (*Rumex crispus*, *R. stenophyllus*, *R. patientia*, *R. palustris*) hasmenésre; hasfogónak; nagyanyám, amikor hasmenésünk vót adott; akkor jó, ha megpirosodik a magja; vaddohánynak is használtuk. A csattanó maszlaggal (*Datura stramonium*) a kopasz kutyafület kenték légy ellen; lovat bekenték, légy nem bántotta; légyirtónak. A mentákat (*Mentha pulegium*, *M. arvensis*, *M. aquatica*) több célra is használták: bundába tették; orrlyukba dugtuk; teát főztünk; mentás illata van; szagos; kámforos szagja van; mentolos valami, mentaszaga van. További fajok: fekete nadálytő (*Symphytum officinale*) disznó lábát kötöttük be; gyógyszer; gyógynövény, koloncós legyezőfű (*Filipendula vulgaris*), helyi néven tályoggyökér; fülibe húztuk; szügyibe; tályogra árulták, réti peremizs (*Inula britannica*) az ivarzást elősegíti.

Más fajokat eladásra is gyűjtöttek nagy mennyiségben: pemetefű (*Marrubium peregrinum*, *M. vulgare*), gyógynövénynek szedik, fehér üröm (*Artemisia absinthium*) gyógyszernek szedték, cickafark (*Achillea collina*, *A. setacea*) gyógynövény; kaszával vágják gyógynövénynek; szedik; gyógynövény, szekérral hordták, kaszálták, 1-2 mázsát; gyógynövénynek szedték, kivízte (értsd: kévázte), úgy vitte, nagy csalán (*Urtica dioica*) gyógy; teának, gyógyszernek is használják; szoktunk vele permetezni, orvosi ziliz (*Althaea officinalis*) gyógynövény, pongyola pitypang (*Taraxacum officinale*) cigányok szokták szedni; cukorbetegségre jó.

Egyes fajok ismerete bizonytalan, újkeletű is lehet: fűzike (*Epilobium parviflorum*), a fajt egy ember Maria Treben könyvéből tanulta, kertjében is volt, használta gyógynövénynek. A vérehulló fecskefű (*Chelidonium majus*) azt mondták, a szemölcsöt gyógyítja. A lándzsás útifűnél (*Plantago lanceolata*) is megjegyzték néhányan, hogy gyógynövény. Az apróbojtorjánt (*Agrimonia eupatoria*) és a lyukaslevelű orbáncfűvet (*Hypericum perforatum*) alig ismerik, bár a tájban sem gyakoriak.

Növényi játékok

Több faj kapcsán megemlítették, hogy játszottak vele: fehér here (*Trifolium repens*) állományban négylevelűt, szerencsebodorkát kerestek, a mezei iringó (*Eryngium campestre*), gyerekkoromban szaladtam utána; ill. ijesztettek vele: ott jön az ördögszékér, oszt elviszl!, nagy és pókhálós bojtorján (*Arctium lappa*, *A. tomentosum*), egérlyukba tettük, úgy tapasztottuk be; böcsőt lehetett csinálni a csombókjából, pásztortáska (*Capsella bursa-pastoris*) meghúzágtuk a természetes szárát, pergettük; ez a csörgőfű, pongyola pitypang (*Taraxacum officinale*), virágját leszedni, behasogatni, vízbe dobni; fújni lehet, ragadós galaj (*Galium aparine*), hánytuk egymás hátára, viszi a számár a fűvet!, sövényszulák (*Calystegia sepium*) ostort csináltunk, lándzsás útifű (*Plantago lanceolata*) pöckölgettük, a gyékény (*Typha* spp.) buzogányát hajították. Érdekesség a tócsagaz- és süllőhínár-fajok (*Ceratophyllum* spp., *Myriophyllum* spp.) használata: abba tanultunk meg úszni, fenntartott; de ez veszélyes is volt: nehogy belemenj, belefulladsz!; bele lehet fúlni; nyúlik mindenféle; ha belekavarodik, belefullad; lehúzza az embert.

Kötözni, fonni, seprűnek, botnak, meszelőnek, háztetőnek használt fajok

A hosszú levelű vagy hajlékony ágú fajokat kötözéshez, fonáshoz, tetőfedésre stb. használták: keskenylevelű gyékény (*Typha angustifolia*) kosárfonáshoz, a szíját veszi le; kosárhoz, szőnyeghez; tetőfedésre, de kast is csináltak, inkább ezt vették (mint a *T. latifolia* fajt), erősebb, mindennek ez a jobb; nádtető alatt kifagy a birka, ezért 20 cm-es mogyorógyikíny rétegen vót a nád, anélkül a nap elégette vóna a gyikínyt, gyakran kellett vóna fedni, fűzfakorccal kötötték, egy szál drót se vót, rizsgyékény (*Typha laxmannii*) kukoricaszárát kötni, kéváscsutka; ez vót a legjobb csutkakötésre, arra nagyon sokan pekkelték, széleslevelű gyékény (*Typha latifolia*), hordóhoz; lábtaposó, szakajtó; kosárfonáshoz; árpát abba kötöttük, megfonnyasztottuk, meggyűrtük kötélnék; jobb kötni (mint a *T. angustifolia*); háztetőre; csutka kötelit; csutkaszárát kötni; kukoricát kötni; dongókasnak; kosárnak való gyikíny, bókoló és mocsári sás (*Carex melanostachya*, *C. acutiformis*): levelit csutkakötni használtuk. A tavi kákát (*Schoenoplectus lacustris*) is sok célra használták: Németországba vitték tövestül; Amerikába vitték ki székre; háztetőnek; zóden gyufaszálat végignyomni a szárában, kijön a fehér, azt szét kell húzni, kalap mellé dísz!

A fűz-fajok (*Salix* spp.) kaska kötéshez; meleg villanyélnék; fűcfa kosarak; kast csináljuk, a rekettyefűz (*Salix cinerea*) nem olyan jó, mint a sárgafűz. A nád (*Phragmites australis*) mellett ritkán más fajjal is fedtek épületet: pántlikafű (*Phalaris arundinacea*) háztetőt is csináltak belőle, hasonló a nádhoz; tetőfedésre.

A fagyalt (*Ligustrum vulgare*) *seprűnek*, a szilt (*Ulmus minor* agg., *U. pumila*) szintén *seprűnek*; *de jó botnak is*, a húsos som (*Cornus mas*) *a legjobb botnak*. Seprűt a katángból (*Cichorium intybus*) is csináltak.

A szálas perjéből (*Poa angustifolia*) *csinálták a meszelőt*; *Meszelős Boris 30-40 kg-ot vitt haza a hátán, fésülte, 15 cm-es fejjel árulta*; a *Poa-t kast összefogni is használták*.

Fűtéshez használt lágyszárúak

Ebben a fátlan tájban lágyszárú növényeket is használtak a kemence fűtéséhez. A legáltalánosabb kukoricaszár (izik) mellett vadnövényeket is: zsióka (*Bolboschoenus maritimus*): *fűtésre használtuk a 70-es évekig; nagyon szerettünk fűteni vele, evvel fűtöttünk télen, recsegett, csattogott*, nád (*Phragmites australis*) *fűtöttek vele*, fehér disznóparéj (*Amaranthus albus*), *olyan kazlat szedtünk, fél télen azzal fűtöttünk; össze kell taposni tüzeléshez*, katáng (*Cichorium intybus*), *fűteni használtuk, kalácsot sütöttünk*, szőrös disznóparéj (*Amaranthus retroflexus*) *fűteni szedtük*, tövises iglice (*Ononis spinosa*) *lekaszáltuk, fűtöttünk vele*.

Dísznek használt fajok

Bár a Hortobágyon ritka a tarka virágos rét, itt is több fajt szedtek mezei virágként: búzavirág (*Centaurea cyanus*), *magyar virág!*, kék ibolya (*Viola odorata*), *az virág!*, szarkaláb (*Consolida regalis*, *C. orientalis*), *virág*, pipacs (*Papaver rhoeas*) *egy virág csak!*, vesszős fűzény (*Lythrum virgatum*), *sokat szedtem*, villás boglárka (*Ranunculus pedatus*), *hírnök!* *Vadvirág az is!*, nyugati csillagvirág (*Scilla drunensis*), *nácisz(sic)*, *szedtük*, réti őszirózsa (*Aster punctatus*), *szép kis virág*. Téli dísznek a legelterjedtebb a magyar sóvirág (*Limonium gmelinii*), *az a mezei virág! nekem is van a vázában*, ritka a más tájról hozott vagy kapott árvalányhaj (*Stipa pennata* s.l., *S. borysthena*) és újabban a virágboltokban is megjelenő mácsonya (*Dipsacus laciniatus*, *D. sylvester*).

Egyéb felhasználás: kézmosás, posztókészítés, méhészet, illatosítás, vízkeresés

Hallottunk még néhány további felhasználásról. A mezei fátyolvirág (*Gypsophila muralis*) *kézmosásra jó: mostuk a kezünket; a dohányzsírt levitte; kezibe dörzsöli; megvizeltük, dörzsöltük a kezünket, úgy fogtunk neki enni, habzik; összedörzsölve habzik*. Egyesek még emlékeznek, hogy az szerbtövist (*Xanthium italicum*, *X. strumarium*) mire használták: *hogy finom legyen a posztó, a szabók, szűcsök ezzel gereblyézték a posztó külső részét*. A ligeti zsályával (*Salvia nemorosa*) *a dongókast bekentük, megállt benne a dongó*, a tarlóvirág (*Stachys annua*) *a méheknek jó legelő*. Az orvosi és fehér somkórót (*Melilotus officinalis*, *M. albus*), *aki pipált, megszáritotta, dohány közé tette; dohányba morzsolgatták; pásztor emberek megszáritották, dohány közé tették*. A tövises iglice (*Ononis spinosa*) pedig vízjelző: *ott jó víz van!; feketeföldi, ott ássanak kutat!, az öregek azt mondták*.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a hortobágyi pásztoroknak, hogy megosztották velem tudásukat.

Irodalom

- ECSEDI I. 1914: A Hortobágy pusztja és élete. Debrecen.
- ECSEDI I. 1935: A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen.
- HERMAN O. 1914: A magyar pásztorok nyelvkinése, Budapest.
- MOLNÁR ZS. 2011: Hortobágyi pásztorok hagyományos ökológiai tudása a legeltetésről, kaszálásról és ennek természetvédelmi vonatkozásai. - Természetvédelmi Közlemények 17: 12-30.
- MOLNÁR ZS. 2012: A Hortobágy pásztorszemmel. A pusztja növényvilága. Hortobágy Természetvédelmi Közalapítvány, Debrecen.
- MOLNÁR ZS., HOFFMANN K. 2012a: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete I.: szíkesek, rétek, mocsarak és löszgyepek növényei, valamint az őshonos fászfűzárúak és erdei lágyszárúak. - Déri Múzeum Évkönyve 83: 7-28.
- MOLNÁR ZS., HOFFMANN K. 2012b: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete II.: a telkes helyek, útmezsgyék, csatornapartok és szántóföldek növényei, valamint a nem őshonos fászfűzárúak. - Déri Múzeum Évkönyve 83:29-45.
- TIKOS B. 1950, 1951: Növénynevek a Hortobágyról. - Magyar Nyelvőr 74: 368-371, 75: 268-272, 341-347, 425-431.
- ZOLTAI L. 1911: Hortobágy. Debrecen.

Összefoglaló

Összesen 77 vadon termő növényfaj kapcsán gyűjtöttünk - legelőfűként vagy takarmányként való használatukon kívüli - felhasználást. 18 ehető vadnövényt, a legérdekebb talán a *Lepidium perfoliatum* és *L. ruderales* zöldfűszerként való, valamint az *Atriplex tatarica* orosz hadifogságban való fogyasztása. A gyógynövényfelhasználás viszonylag háttérbeszorult (18 faj). Az állattartás kapcsán kiemelt jelentőségűek az *Aristolochia clematitis* és a *Rumex*-fajok, ezeket még napjainkban is használják. Még él az emléke a tályogygyökérnek is (itt: *Filipendula vulgaris*). Több fajt leadásra gyűjtöttek (pl. *Achillea*, *Althaea*, *Artemisia absinthium*, *Matricaria recutita*, *Urtica dioica*). Játékként 10 faj szolgált, pl. egyesek a hínárban tanultak úszni. 12 fajt használtak kötözéshez (pl. *Typha*-fajok), fonáshoz (*Salix*-fajok), botnak, meszelőnek (*Poa angustifolia*), tetőfedésre. A lágyszárúak közül 6 fajt említettek, amelyekkel fűtöttek a kemencében (*Bolboschoenus maritimus*, *Phragmites australis*, *Amaranthus albus*, *Cichorium intybus*, *Amaranthus retroflexus*). Élővirágként (mezei virágként) 12 faj szolgált: *Centaurea cyanus*, *Viola odorata*, *Consolida orientalis*, *C. regalis*, *Papaver rhoeas*, *Lythrum virgatum*, *Ranunculus pedatus*, *Scilla drunensis*, *Aster punctatus*, szárazvirágként elsősorban a *Limonium gmelinii*, ill. a *Stipa*- és *Dipsacus*-fajok. Különösen érdekesnek találtuk a *Gypsophila muralis* használatát kézművészetben. Még emlékeznek a *Xanthium italicum* felhasználására a posztókészítésnél, valamint hogy az *Ononis spinosa* jelzi, hol érdemes kutatni.

